

«Մովսէս» շարժմանը պատճառով, որ անցելով կ'զերակներանային իր պատմական փառքերով, Դուիթը՝ նրա քրոնիկոսական արդիւնքները, ազդեցիկ մեղքով անցած, նարեկացիները բարձրաբար քանակապէս կ'ընդունան զանոնքները, որ իր ստեղծած արեւելեան մեծ մարտերը ահուճին մէջ։ Իսկ կայացիները՝ համակ շարժելու և քնար, որ արտի և մարտի սրբաբան միջոցներ ներդրանակ և զեղարարմանը համարուած մը ի յայտ կուգան։ Այս մեծ և պատկառելի զէնքերը յաւել կ'զիջեցնեն և կ'արարեցնեն մեր սիրտերը, աշխուհի և կազմուցիչ ներշնչումներ տալով մեզի։

Մեծ ՅՈՐՁ ԵՄ ՆԱԽՈՒՅՆ ԵՆ

ԲՈՒՆԵՐԻ ՔՈՒՆԵՒ ՄԷՋ

Հայ գրեթէ զիստ և Հայ ազգաբնութեան յոյեանի տօնը ո՛ր միայն Հայ գրականութեան, Հայ մատուցականութեան, այլ նաև գիտաբար Հայ փառքի ու ազգային գոյութեան նուիրագործումն փառաբանուին և։ Ազգային պատմութեան մէջ իւրաքանչիւր ցեղ մարդկային քաղաքակրթութեան իր սեփական մէկ կրթողը կանգնած է, իր առանձնաշատու շնորհաբով ու արտաբնութեամբ նուիրագործելով իր գոյութեան իրաւունքը։ Մեծած անհնարացած են այն անհնարները, որոնք ցեղային կենսունակ առանձնաշատութիւն մը ցուցաբերած չեն։ Արեւելք ու Արեւմուտ չունայ նրի-սակեան քաղաքակրթութիւն մը ստեղծեցին, Յունաստան զեղարուեստ ու փիլիսոփայութիւն և Հռոմ օրէնք ու կազմակերպութիւն տուին։ Իսկ Հայ ցեղը իր դարաւոր պատմութեան, ազգայնաց տուած է թէ ան եղած է հասարակ ու իտալի սպար։ Հայ գրեթէ զիստ Հայուն հասարակն ու իտալականութեան անձնամբ արտաբնութիւնն է, և միջնադար աստու մենեագործարք մէկ սպառցող ազգային աղ չունայ նկարագրին գոյութեան։

Անպա՛ր մը մեծին առջև բերեց անցաւը, Չորրորդ դարը։ Հինգերորդ դարը, երբ Հայութիւնը նոր կ'օրոնքէր մը չուր՝ կ'որոտներ։ Բրիտանականութիւնը չուտով կ'արարուներ Հայութեան մէջ, որովհետեւ այն հասարակն ու իտալականութեան կրօնը էր, Մասնաւոր սկզբնական դարերուն Բրիտանականութիւնը կ'մերժէր այն ինչ որ նրի-սակեան էր, այն ինչ որ այն ժամանակի ըզրուումով աշխարհային էր և մարդկային երկարութիւնը առաջինի կենսքի մը և ապագայ յուրանակական վայելքի մը մէջ կ'փոխէր։ Այս իսկ իր պատմաւոր որ այնպէս արագ օրէնքներ կ'օրոնքէր մեզուց գործեց Հայաստանի անհնարներուն մէջ և մարդկայինացաւ ու պետական դարձաւ։

Հայն իր հեթանոսական կրօնին մէջ անցած ընթացք էր նրի-սակեանութիւնը, մերձած էր ստակական իրը, ու փոխաբեր լայն սեղ տուած էր իտալական ու վերջական ըզրուումները։ Բրիտանականութիւնը իր նկարագրին կ'արարեց ու կ'ըրար նորմալ իր ցեղային առանձնաշատու կրօնաւեցողութեան հետ։

Նոր կրօնը տարածուում առաջին պատմականները սակայն օտարականներ էին և որոնք զգացաւ որով չէին կրնար նորմալ արդէն հետ։ Անոնք չէին կրնար ըզրուել այն զարաւոր հասարակ, զոր Հայ ցեղն ուներ իր գոյութեան վրայ չէին հասկնար ըզրուումը որով Հայը կ'ուներ կրօնն ազգայնականութեան մէջ։ Անոնք կ'ըզրուեցին ու կ'ուսուցանեին լեզու մը քոր Հայը չէր հասկնար և չէր կրնար անով զգացաւ որով չէին կրնար ըզրուումներուն։ Պահանջը լեզուի հասկացողութեան պահանջը կ'ըզրուեց։ Կ'ըզրուեց և կ'ըզրուեց Հայութեան մէջ և կ'ուզէր վանել անհետանել այն հասարակութեան որ կը սպասուէր իր գոյութեան յօտար լեզուներէն, այսինքն յունարէնի ու ասորերէնի տարածումովը։ Նոր երեւոյթի մը նոր շարժում մը երեւան կուզար որ ինքուստպէս հայկական էր։

Ներկայիս երեւոյթները անհասանելի են որ կ'ստեղծեն ազգերուն մէջ, այլ կենսանք ու ժամանակի պահանջներն են որ կ'անցնեն առաջ կ'երթնան անհասանելի, որոնք զուգի կ'կանգնեն երեւոյթներու նշարումներու։ Այդպիսի անհասանելի կենսանք զայլ գիւղական յորձիքներէն կամ արքայական մտաւորներէն բաց շարժումը կ'անի անորով զուգուրդը մը արտի և հոգեւոր մէջ։ Այդպէս ալ եղաւ մեր շրջանը։ Հայաստանի մէջ, Չորրորդ Հարիւրամից գիւղեր կ'արարեցար Մեծարդ Մատթոյ, անոր ձեռք կուտար Հայրապետական գաւառն վրայ բազմա Մասնակ Գործի, ու իտալական Նախ յոյանով մը կ'արդիւնարեցին, Վաստայալու ժողովարարն պատմականութեանն ու հոգաբարձութեանն իր հոգալ ազդեցութեամբ Հայ գրեթէ զիստ էր այն գործընթացն այն գիւղերը, զոր Հայ ցեղը պիտի կարե-

նար զ'ըրձանք գոյացուցէր ասոր համար իր հոգեկան ու զարգացական պահանջներուն։

Այդ գրեթէ, Հայկական այրուքները, կորուսած չէին որ զանուեցան, այլ անոր անորով ցեղի մը մատակարարն էին որ պատկերացան ու ձեւակերպուեցան իտալական մարմնացում մէկ անհատի Մեծարդ ձեռքերը։ Գաղափարապաշտ մտղուրդները միշտ ստեղծագործելի գիտեցին, ու Հայ ցեղը կրցաւ Հինգերորդ դարուն ստեղծագործել իր գիրը, իր գիւղերուն, իր գործերուն մեծագոյնը։

«Յայն ժամանակի, կ'ընէ կրօնն Սքանչեղի, երանելի և ցանկալի աշխարհւոյ Հայոց անպարտան սքանչեղ լի-նելը... անչէ կ'ը մայն հետեւ սրտալիք ու բարեմութիւն և ակնազայն սեւեր հաս-նելուն»։ Իսկ կ'ազար փայտեցին կը վկայէ։ «Յայնմայն անձն յորդորեալ փառքերը իր սուսն Հայերէն գիտութեան, որպէս ի յուսար»։ յոտորի տաննանայն զերծեալք ի յոյս ներշնչային։

Գրեթէ զիստ ուրեմ զիստութեան և ուրախութեան տուն ստեղծեց Հայաստանի մէջ։ Ազգային քաղաքացու ինչ ուսուցչութիւններն այդ նշանաւոր որ զիստով նոր նշանակ է նոր որ զիստ մէջ մտաւ։ Այն և Հայ առանձնի մէջ սկսան Հայերէն արդիւնքը։ Հայ պատմական մէջ Հայերէն գրել ու Հայ զգոյրդին մէջ Հայերէն արդիւնքն Եւստով Մեծարդի շուրջ կ'ըրարէր զարգացարապաշտ Հայ երեսասարդներու իտալի մը, ու անուրեւ և ուսուցանելու հաստատ որոյումով։ Անուսուցանելուն Հայ լեզուին կ'ըրարեւրէր յունական երեւելի փիլիսոփաներուն երեւելի Հայերէն կ'ըրարեւրէր։ Ինչ ու հայ ինքնատիպ մասնագործութիւն մը կ'ստեղծուէր։ Երեւելիները, Եղիշէները, կորիւնները, Դուիթ Անարկները ու զարգացարապաշտ նոր այրուքով Հայ լեզուն կ'անմահացնէին մագաղաթի թերթերուն վրայ, ժամանակի ոգին, ձգտումներն ու կենսք պատկերաբանելով կ'անուրջէին ապագայ սերունդին լիկեղծար կ'անուրջեցնէր այդ շրջանը, ունեցեցելի իր մասնագործական արտաբնութիւններով, սակայն այն Հայ ոգեւորն, Հայ նկարագրին ցուցաբերմն ու փառքին զարմ էր որուն պարծանք ու երկիւղածութիւնները նայեցան ու պիտի նային ապագայ սերունդները։

Հայ գրեթէ զիստ ու չեմ ըրնունք, որպէս զիստ նշանագրերու յորով մարդկային ինքնուրոյն կ'արձանագրուէին այդ զիստ Հայուն համար ընդորդին տարբեր նշանակութիւն ունի Հայ գիրը։ Իսկ զիստ պատմական ազգայնաց մը է մեր ցեղին իր գոյութեան գիտակցութեանն ու այդ գոյութեան յուրանակական պահանջանուն ու յաներձանութեամբ ընդգոյնը մը որ կ'ընդգոյն օտար առուներ, օտար լեզուներու գործունեութեան զէմ ու ձեռնուր կուտայ Նախ կ'ուզէր իր սեփական գիրը ստեղծել ու սպա թաղանթներն սինել յանին զիւղացի կ'ըրարի անոր շուրջ՝ նուիրագործելու և իրազեկուելու այդ զիստին գործունեութեանը այդպիսի մտղուրդ մը կուտար և միշտ արթնուն պահանջան կենսալու իր գոյութեանն։ Այս պատմական իրողութիւնը չունի իր նախորդացը և եթէ նմանութիւններ կան անոնք կ'ըրարեւրէր են։

Հայ ցեղը կարծես կանխազգացութեան անցանկին միշտ զիստի կ'ընած է այն անսար փոթորիկներն որ ապագային պիտի պոթեցնէին Հայաստանի մէկ ծայրէն միւրու։ Այդ գիտակցութեանը է որ այն միշտ ստեղծած է ամէն ինչ իրեն սեփական իրեն առանձնաշատու, ասարկեց առանձին, սովորեցնել առանձին և կենդանի առանձին, լեզուն առանձին ու վերջական գիրն առանձին։ Այս իր այդ առանձնաշատու կ'ընողութեանն ու հասարակութիւններուն փայտը, արարած է զարեւոյթնայնացարի կենսալը, արագ թէ ստրուկ միշտ ինք վերադարձ է մագաղաթումներն ու յուրանակ քայտը իր երեւելի զարաւոր ու երբեմն տկար զարախներուն։ Այն որքան աստեղ ու Հայր պակէ իր նրի-սակեանք այն առանձնաշատու կ'ընողագրի, որուն վրայ կուտուցուած է ազգային շնորհ ու՛ ձեւ կ'ընող պիտի կարենայ քանգի անտիկ քանգեմ այն ուղիներն անուրջը, ու թաղանթ են իր անցանկի զգացումները։

Ես կ'ուսուցաւ, ու Հայուն հասարակ կ'ուսուցաւ թէ Հայուն առանձնաշատու նկարագրի իր հասարակը իր զարգացարապաշտութիւնը, այնքան անտար զարաւոր արագ ձգտել են Հայաստանի մայրերուն ու Հայուն հոգեւորն ու արտի մէջ, որ և ոչ մէկ օտարաւոր նրի-սակեանք կ'ընող կամ նրի-սակեանքութիւն պիտի կարենայ զայն արժանապի ընել։ Ազգային նկարագրերը ընողական միջավայրի մտղուրդ են և պատմութեան հետեւեցող հաստատ հանգուած են որ ոչ քանակ միջավայր կ'ընող են ու ոչ ալ պատմութեան կարեւոր է ուրախ ու մտղուրդ։ Մովսէս Երեւելիցի կ'ընող թէ երբ Մեծարդ մտաւ, իտալի նշանով արագ լայն մը շողաց այն տան վրայ, ու ինչ

հանգեցաւ և այդ յուսն ճանաչելու ցուրբ հետեւեցաւ անոր զազգային միջնէ Ս. շախմատն ու այն գիւղական գրեւեզն։

Տաննէն զարեւոյթնայնացած են այդ օրէն ի վեր և այդ հազար շնորհ հարիւր տարիներն ընթացելու պատմութիւնը գրուած է արեւելք ու արջունքով։ Երեւելի Անիի և երբեմն այ կ'ընող թարմանքներուն վրայ ներշնչող է ու արախութեան արջունքներով կ'ը նայեցաւ այդ ազատ լայր անհնարու մեր հայրենիքին կամարուն վրայ։ Սղան արեւելք օրեր, ասորի մը ու քանգեւոր օրեր, հայաստան օրեր, կուտարեւոր օրեր ու մեծք միշտ այդ յուսն լայր փոտեցնելու։ Եստ անգամ այն ասանարները քանդեցին, անտիկ սեւեր նորեր կուտուցեց, մեր ձեւակերպ մարտիկները որոնք մեծցան ու նոր ձեւակերպ մարտիկներն մոխրեցրու։ Այս արեւելքները կուտար քարաբաշտուցին մեր երկրին մէջ, մեծք աներեւելի ու մոխրեւելի վերապահեցանք և չէքցրն ու բուրաստանները կուտուցեց անտիկ մայրերը։ Նախ ու՛ մը կուտար մեծք միշտ կ'ընող ու կ'ընող քանգեւոր, այդ ու՛ մը այն հասարակ էր թէ մեր կամարուն վրայ մէկ ազատ լայն մը կ'ընող կեցած որ որ մը պիտի յայտնուէր ու երեւելիութեան լայր տարածէ Արաբաւն միջնէ Տարսուս։

Այդ լայր հաստատ հասարակ թէ կ'ընող Հայաստանի երկնակամարին վրայ, անոր մէկ ծայրը Սպարտին է ու իր կ'ընողը Մեծարդ, մայր միւրու Արախուս, ու իր կայ Սասնակ, ու այդ լայր շարժած է մարգարապաշտ Մեծարդեան տարեկը, որոնք կը իտալականիկեղծողութիւններով արախուս տար ցանն ու ասարականք և կ'ընողն աշխարհի ամէն կողմը գրուած է Հայութեան ու կ'ընողն անտիկ հայրենիքին վրայ։ Միշտ ձայն տալով պատմութեան իտալականիկեղծողութեանը, հայրենի օրեր, Անուրջ յայր կուտան, յայր որ կ'ընող կը ներշնչէ։

Եւ որքան աստեղ Հայաստանի չինուկանին չէք արդիւն գիւղային իտալական չինուկանն ու բուրջն զէմ անպատար չինուկանին յոյս պատերազմ կ'ընող կ'ընող, ու իր առաջին գիրքը զերթականութեան կ'ընող պատմ՝ երկիւղածութեան կ'ընող կ'ընող իր առաջին զարգացումներն մեր մանկութեան կարգապահ, սեւա, օրհնալ ինչ, և ապա այս ընող զիստ, կ'ուսուցաւ թէ այդ իտալական ազատ լայր կ'ընողներուն համար չոր մեծք անհնար մեր մանկութեան կարգապահ, սեւա, օրհնալ ինչ, և ապա այս ընող զիստ, կ'ուսուցաւ թէ այդ իտալական ազատ լայր կ'ընողներուն համար չոր մեծք անհնար մեր մանկութեան կարգապահ, սեւա, օրհնալ ինչ, և ապա այս ընող զիստ, ու Մեծարդեան ձայնով մը կ'ընող։ «Հայ ազգ, զուն յախտան պիտի արարի»։

ՄԵԾ ՅՈՐՁ ԵՄ ՆԱԽՈՒՅՆ ԵՆ

ԵՒ ՀԱՅ ՈՒՆԵՐԻ ՔՈՒՆԵՒ ԻՒՆԵՐԻ

Ազգայնական Մասնակ և Մեծարդ պատմական իշխատար պահանջան նախորդութիւններու միջոցին անտիկ կուտարեւոր փոխալեւ զերեւել վրայ յատուած ճանաչելու և ու՛ թէ իր մը ամէն սեւեր թերթիկ և ճանդէկներուն մէջ երեւցած քաղաքակրթութեանն արեւելքներէն և յորձ անանկներն ետքը, թերեւս աներեւելի և մասնաւոր արարած նկատուին այն երեսնաշարձ Հայրերուն վրայ գրուած ու է գրուածներն։ Կերտն գիւղային ճարտար կ'ընող մեր էր, որուն համար որքան ալ պատմի ու յարգանք մատուցանեց անտիկ իշխատակցին, զարմանք փել է։ Բայց այն երկու հանաքող լեզուազգեւորներն արժանալիք չի ստանալափոխու իր լոյս այս գիւղային մէջ, զոր գիտական անսակեղ արջանք գերաբար ընող մը կարելի չէ նկատել, քանի որ այրուքները ազգայնոր Ս. Մասնակն ու Մեծարդեան արդէն նոր իսկ Հայերէն առաջ, հարիւր տարիներէ ի վեր ո՛ր միայն գոյութիւն ուներ, այլ իրազեկուած ալ էր Մեծ գրարար գրականութիւնը մշակող այս երկու մեծ հայագեւորներն արժանալիք չուն անի մեծ, շատ ան կ'ընող արջանքը համեմատութիւններ կ'ուտէ, երբ անտիկ զիստ քանդեց լեզուն փոխալեւ անկան ուղղաբանական սեփականութեան ինչ որ ցարդ, որպէս որ կ'ընող, ո՛ր մէկ բանաբար կամ յորձանքներ երեւան հանեց։ Այնպիսի պատմ մը երբ հայերէն լեզուն գիրերով օժտող այս երկու երեսնաշարձ Հայրերուն իշխատակ կ'ընողներն մէջ մնացած այս կ'ընող Մեծք իրեն մէջն ու հայրենի լեզուով զարգորի սեւելն շարուն փել զարգում է, չէնք կրնար անհնար մեր զիստ պարագային մասին վճռական յայտարարութիւններ ընել, այն մասին վերին խօսք թողով ուրեմն նախապես քանակներու, հարեւրութեան ուղղաբանութեան կ'ընողներն քանի մը նկատողութիւններ որոնք Մասնակ և Մեծարդ զորան անհնարակ անելի մեծ և անելի երախտագրութեան արժանի ընտանելու ընողներն են։